

ZIMONYI ISTVÁN¹

**AZ ETIL FOLYÓ-RENDSZER ÉS A
KERESKEDELMI UTAK A KÖZÉPKORI
MUSZLIM TÉRKÉPEKEN**

A Kazár Kaganátus bukása (965) és a mongol világbirodalom kialakulása közötti időszakban Kelet-Európa kereskedelmi központja a Volgai Bulgária volt, amely összekötötte Kelet- és Észak-Európát Kelet-Euráziával és az iszlám világ keleti felével.

A 7–8. században értékelődött fel a Volga-Káma vidék kereskedelmi szerepe, amikor a Káma felső szakaszára nagy mennyiségű iráni, bizánci és közép-ázsiai ezüstpénz és edénynemű került, amelyet a Türk Kaganátus, majd utódállama, a Kazár Kaganátus szogd és horezmi kereskedői közvetítettek észak felé.² A 8. század közepén az ujjúrok léptek a türkök helyébe, illetve véget ér az arab–kazár háborúskodás kora és új muszlim dinasztia, az Abbaszida került hatalomra, amivel új korszak kezdődik. A hódítás és terjeszkedés helyett a kereskedelem fellendítése került előtérbe. Kb. 800-tól kezdődött a dirhemek áramlása Kelet-Európába a központi muszlim pénzver-

---

¹ MTA-ELTE-SZTE Selyemút Kutatócsoport.

² A kámai ezüst leleteket Darkevič tárgyalta 1976-ban. Az ezüst tárgyak és pénzleletek történeti és vallási aspektusaira: Noonan 2000a, 285–302; Fodor 2008, 127–192.

dékből Kazárián és a Volgai úton észak felé egészen Skandináviáig. Ez az ezüstoffolyam vonzotta Kelet-Európába a varégokat, vagy más néven ruszokat. A 10. századtól a számánida dinasztia által vert dirhemek árasztják el Kelet-Európát.³ A 9–10. században ennek az északi kereskedelemnek a közvetítői a volgai bulgárok lettek. A dirhemek a 11. század elején eltűntek a forgalomból. Ugyanakkor a volgai bulgár városok kézműipara a 11. században élte virágkorát. A 12. század közepétől, a 1236-os mongol invázióig tartó korszakban, a Vlagyimir-Szuzdáli Fejedelemséggel vívott küzdelem következtében a volgai bulgárok a nyugatra vezető kereskedelmi utak feletti ellenőrzést elvesztették, és azok fokozatosan a Rusz fejedelmek ellenőrzése alá kerültek. A volgai bulgárok kereskedelmi kapcsolatairól az írott források és régészeti anyag is tanúskodnak.⁴

---

³ A kelet-európai dirhem leletekkel Noonan és Kovalev foglalkozott behatóan: Noonan 1985, 179-204; 2000, 140-218; Kovalev 2005, 55-105; 2011, 43-155; 2012, 133-183; Kovalev, Kaelin 2007, 1-21.

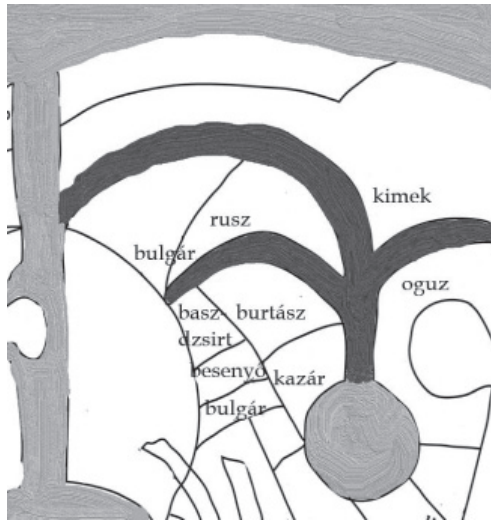
⁴ Valeev önálló monográfiát írt a témáról először 1995-ben majd 2011-ben. A Volgai útról Dubov értekezett 1989-ben, majd külön konferenciákat rendeztek erről Kazányban. Belavin pedig monográfiát szentelt a Kámai útnak. Kelet-Európa kereskedelméről a 9-10. században pedig Polgár Szabolcs készített monográfiát (Polgár 2019). A Tatar történet 2. kötetében pedig egy fejezet öt tanulmánya dolgozta fel a volgai bulgár kereskedelmet (Istorija Tatar II, 290-325).

A kereskedelem szempontjából meghatározó jelentősége volt a folyóknak. A volgai bulgárok szempontjából elsősorban a Volga, Káma és Belaja vízrendszerét kell számításba vennünk. Először a Volga vidéken használt víznevek érdemelnek figyelmet venni.

A szakirodalomban használt *Itil*, *Etil* vagy *Atil* folyónév egy ótörök *Ātil* formára vezethető vissza. A volgabulgár *Ātil* ~ *Etil* alak tükröződik a muszlim, latin és mongol források különböző alakjaiban. Ebből a formából magyarázható a mai csuvas *Atāl*, tatár *Idel* és baskír *Idel* alak is. A csagatáj, kazányi tatár és baskír alaknak közösői jelentése is van, másodlagosan alakulhatott ki a tulajdonnévből a 'folyó, nagy folyó' jelentés. Az *Etil* folyónevet a Volgával azonosítják, azonban a helyzet sokkal bonyolultabb. A 'fehér *Etil*' az alsó Kámát és a Belaját jelentette. A mai baskírban a Belaja neve (Ligeti 1986, 479). A tatárban a Nagy *Idil* a Volga és a Kis *Idil* a Káma-Belaja. Az *Ātil* folyórendszer a török nyelvű népeknél világosan kirajzolódott: A Volga a torkolatától a Káma torkolatáig az *Ātil* nevet viselte, innentől felfelé az északnyugati ág, a mai Volga középső és felső folyása, 'Fekete vagy Nagy *Ātil*' néven volt ismeretes, míg az észak-keleti ág, a Káma-Belaja pedig a 'Fehér vagy Kis *Ātil*' néven szerepelt (Podosinov 1999, 46).

A középkori muszlim térképeken az Etil folyót többféleképpen ábrázolták. Ibn Haukal, Mahmúd al-Kászari és al-Idríszi térképein egy Etil nevű folyó-rendszer képe bontakozik ki, ennek elemzése jelen tanulmány tárgya.

A kiindulópont a Balhi-hagyomány. Al-Balhi és követői, al-Isztahri és Ibn Haukal munkái alapvetően térképgyűjtemény és az azokhoz írt kommentárok. Kivágtam Ibn Haukal világtérképéből az Etil folyóra vonatkozó részletet abból az 1086-os térképből, amelyet a Topkapi Szaraj Könyvtárában őriznek. Ez egy 980 körül készült térkép másolata.

A részlet közepén található szürke kör a Kaspi-tenger. Az Etil folyó ebbe a tengerbe torkollik észak felől. Az Etil alsó folyása a kazárok és az oguzok között halad, ez a főáram három ágból táplálkozik: a keleti ág a kirgizek és karlukok nyugati végeinél ered, majd nyugati irányba haladva határt képez az oguzok és kimekek között. Az északi ág a Konstantinápolyi Csatornából indul ki, ez köti össze a Földközi-tengert (Róm tenger) a Világot körülvevő Óceánnal. A bulgárok és a ruszok az ág jobb oldalán találhatóak. A nyugati ág elválasztja a bulgárokat a baskíroktól és a ruszokat a burtászoktól.

Isztahri az Etil folyót a Kazár-tengerhez írt fejezetében így jellemezte: “Ami az Atil folyót illeti, ez értesülesem szerint a kirgizek közelében ered, s a kimekek s az oguzok között elterülő vidéken át folyik, s a kimekek és az oguzok között határt képez. Utána nyugati irányban halad Bulgár háta mögött, majd visszafordulva a kelettel szomszédos vidékek felé veszi útját, míg végre a Ruszt átszelve Bulgár majd Burtasz mentén halad el, míglén a Kazár-tengerbe szakad. E folyó állítólag hetven és egynéhány folyóágra ágazik el, a folyó főoszlopa azonban Hazar mellett maradvá folyik, míglén a tengerbe szakad.” (Dunlop 1954, 95; al-Isťahri BGA I, 222; Ibn Hauqal BGA II², 393; Kramers, Wiet 1964, 383; Kmoskó I/2, 29, 77). A térkép és a leírás

között van különbség. A leírás nem tesz különbséget az északi és nyugati ág között. A keleti ág az alsó Káma, Belaja lehet – aztán tovább kelet felé vezető vízi útra mutat. Az északi ág a Káma vagy a Volga felső folyására, míg a nyugati ág a felső Volgára vagy az Oka folyóra utalhat.

A Belajától keletre lévő folyórész értelmezésében a *Hudūd al-Ālam* adhat újabb támpontot: “Egy másik folyó az Atil, amelyik ugyanabban a hegyben ered az Irtistól északra. Ez egy hatalmas és széles folyó, amely Kīmāk országot átszelve folyik egészen Ğübīn faluig. Majd nyugati irányba halad a ğüz és kīmāk határa mentén és elhalad bulġār mellett, aztán dél felé veszi az irányt és elhalad a török besenyők és burtászok között és a kazárok Atil városán keresztülmenve ömlik a Kazár-tengerbe” (Minorsky 1937, 75). Ebből a leírásból hiányzik a Volgának a Káma torkolatától felfelé eső szakasza. Az Atil leírása előtt szerepel az Irtisé: “Egy másik folyó az Irtis, amelyik ugyanabban a hegységben ered. Ez egy nagy folyó, vize fekete, de iható és friss. A ğüz és kīmāk között folyik, míg eléri Ğübīn falut a Kīmāk országban. Azután az Atilba ömlik” (Minorsky 1937, 75). A mindkét leírásban említett hegységről korábban azt állították, hogy ez a kimekek és kirgizek között fekszik, ami alapján ezt az Altájjal lehet azonosítani (Minorsky 1937, 66, 75, 202). Minorsky a *dih-Ĉüb(īn)* alakban a

perzsa 'fából épült falu' értelmezést adta, amelyről még szó esett a kimek fejezetben is (Minorsky 1937, 310). Ezt kiegészíti még Maszúdi tudósítása a *Tanbīh* című munkájában, ahol a Kazár-tengerbe ömlő folyókkal foglalkozott: "E tengerbe szakadó nagyobb és nevezetesebb folyók közé tartozik a Fekete-Irtiš⁵ s a Fehér-Irtiš; mind a kettő hatalmas, a Tigris és Eufrates folyóknál nagyobbak; torkolatuk között a távolság körülbelül tíz napi járás; a két folyó mentén terülnek el a törökökhöz tartozó kīmākīya és ġuzzīya nyári és téli szállásai" (BGA VIII, 62; Kmoskó I/2, 205). Ezt támasztja alá Gardézi is, aki a kimek eredetlegendában említi a folyót, melynek partján volt a kimek fejedelem nyári szállása (Martinez 1982, 120–121; Göckenjan, Zimonyi 2001, 106–108). Történeti földrajz szempontjából az Irtis az Etil folyórendszer keleti nyúlványának tekinthető. Ezek a tudósítások egy olyan út emlékét őrzik, amely a Volgai Bulgáriából indulva kelet felé áthatolt az Urál hegységen, és az Irtis vonalát követve egészen az Altáj hegységig vezetett.

Mahmúd al-Kásgari 1074-ben fejezte be a török nyelvekről írt munkáját, amely tartalmaz egy térképet is. Az Etil folyó (*wādi Atil*) itt is egy összetett rendszert alkot. Keleti ága egy tóból ered, amelynek hiányzik a megnevezése. Ez

---

⁵ P: *Irbīš*, L: *Izbīš*.

Mahmúd al-Kásgari a következő adatokat tartalmazza a folyóval kapcsolatban: “Atil egy folyó neve a kipcsakok földjén, a Bulgár-tengerbe ömlik, s van egy mellékága a Rusz felé.” (Kášyarí/Dankoff 1982–85, I, 112; Golden 2015, 521, note 101; Kaplony 2008, 210). A kipcsakok földje a dél-orosz és kazak steppét foglalja magában. A Bulgár-tenger elnevezés arra utalhat, hogy a volgai bulgár kereskedők felügyelték a kereskedelmet azon a tengeren. Más muszlim forrásokban a Kazár-tenger elnevezést használták, ami azonos a mai Kaspi-tengerrel. Az Etil folyó mellékága a Rusz föld felé halad. A leírás nem egyértelmű, de a térképen ez a mellékág eléri a tengert. Az Alsó-Donnal való azonosítás ilyen módon megalapozottnak tűnik, jóllehet a Fekete-tenger nem önálló a térkép szerint.

Mahmúd al-Kásgari az Irtisről a következőket állítja: “Ärtis folyó a Jemäk steppén, egy tóba ömlik.” (Kášyarí/Dankoff 1982–85, I.). Az Etil ugyanebből a tóból ered a térképen. Ez ugyanarra a Keleti vízrendszerre utalhat, amely már Ibn Haukal térképén is szerepel: Irtis – Tobol – Belaja – Kama – Volga. Ezt erősíti meg Mahmúd al-Kásgari egy megjegyzése a török nyelvekről: „A leghelyesebb/tisztább török a Jagma, Tuhsi és azon népek nyelve, amelyek az Ila, Ärtis, Jamár, Atil folyó mentén élnek egé-

szen az ujúrok földjéig.” (Kášyarí/Dankoff 1982–85, I, 50; Golden 2015, 508).

A térképen Bulgár város a Kaspi-tengertől észak-keletre található. Mahmúdal-Kášgari a következőt jegyezte meg róla: “Bulgár egy jól ismert török város neve” (Pritsak 1959, 103; Golden 2015, 518). A másik város Szuvár az Etil és mellékága között szerepel a térképen. Mahmúd al-Kášgari azonosította Szakszinnal: “Szakszín egy város Bulgár közelében, ez (azonos) Szuvár(ral)” (Kášyarí/Dankoff 1982–85, I, 330; Pritsak 1959, 103; Golden 2015, 535). Szuvár és Szakszín két különböző város. Szuvár a volgai bulgárok jelentős városa, amelyet Kuznecsiha falutól négy kilométerre eső romokkal lehet azonosítani. A városban a 10. század közepén pénzt vertek. Szakszín helyének meghatározása vitatott, mindenesetre a Volga alsó folyásánál helyezkedhetett el a Kaspi-tengertől nem messze. Valószínűsíthető, hogy azonos lehetett a korábbi kazár fővárossal, illetve az Arany Horda idején Szaráj Berke nevű várossal. Abú-Hámíd al-Garnați több évet töltött Szakszín városában 1131-től, és megemlítette, hogy egy Szuvár kolónia van a városban. Ez lehetett a félreértés alapja, hogy a két város azonos lenne (V. F. Büchner, P. B. Golden, *Saksín*. EI² VIII, 895-898).

A harmadik térkép Idrísi (1100 – ca.1165) földrajzi munkájában található, amelyet 1154-

ben állított össze. A Földet hét klímára osztotta déltől északi irányba, illetve tíz övezetre nyugatról kelet felé haladva. Ebben Ptolemaioszt követte. Műve 70 térképet tartalmazott, amiből rekonstruálható a világtérkép. Forrásként használta Dzsajháni és Ibn Haukal munkáit Kelet-Európa leírásában (Kračkovskij 1957, 281-299; G. Oman, al-Idrīsī: EI² III, 1032-1035).

A rekonstruált világtérképből vágtam ki a releváns részletet. Idrīszi művében több helyen is említést tesz az Etil folyóról. Az V. klíma 7. övezetében a folyóról a következő leírások találhatók:

“Al-Ḥawqalī írta könyvében, hogy ez a tenger (Kaspi) különálló, nincs összeköttetésben más tengerekkel a Föld felszínén közvetlenül, és nem keveredik más tengerekkel, csak a Rusz folyó, amelyet Athil néven ismernek, ömlik bele.

Ez a folyó a törökök földjén ered, majd kelet felől halad, míg el nem éri Bulgárt. Ott elágazik, az egyik ág al-Báb wal-Abwáb tengerébe szakad, amelyet korábban már jellemeztünk, a másik nyugati irányba folyik, míg el nem éri a Pontus-tengert (Fekete-tenger). A *Csodák könyvének* szerzője állította, hogy ez a tenger földalatti csatornákon keresztül összeköttetésben áll a Pontus-tengerrel. Hatszáz mérföld összefüggő szárazföld van közöttük. Ebben a tengerben csak hal található. A kereskedők utaznak rajta áruikkal a muszlimok földjéről a kazárok földjére, amely ar-Rán, al-Dzsíl, Tabarisztán és Dzsurdzsán között van. Athil (város) lakosai ezen (a tengeren) utaznak Dzsurdzsánba és más part menti országokba, majd visszatérnek Athilba (város), és könnyű csónakokon közlekednek az Athil folyón. Felfelé haladva a folyón elérnek al-Bulgárijja-ba. Aztán lefelé haladva a felső ágon elérik a Pontus-tengert.” (Idrīsī, V:7, 831-2; Konovalova 2006, 76-77; 109-110).

“Az Athil folyó keleti ága a Baszdzsirt területen ered. Al-Badzsanakijja és Bulgárijja között folyik, ez a határ kettejük között. Nyugati irányba folyik egészen a Bulgár háta mögötti területig. Aztán újból Keleti irányba fordul, átszeli ar-Rúsz, majd Bulgárt, aztán Burtászt, majd al-Khazart, és a Kazár-tengerbe ömlik. ... van egy ág, amely ebből a folyóból veszi kezde-

tét és nyugati irányba haladva a Pontus-tengerbe torkollik, amint azt már említettük.” (Idrīsī, V:7, 834-5; Konovalova 2006, 78-79, 111).

A VI. klíma 6. övezetében is szó van az Etil-ről:

“[Mátríqa város] egy nagy folyó partján fekszik, amelynek neve Szaqír. Az a folyóág az Athil folyóból ágazik le, egészen a városig. A főág [Athil] áthalad Athil városon, amely Tabarisztán-tengerének partján fekszik.” (Idrīsī, VI:6, 916; Konovalova 2006, 91, 119)

“Al-Kazar egy ország neve, fővárosa Athil. Ugyanakkor Athil folyónak is a neve, amely ar-Rúzsból és Bulgár-ból folyik odáig (fővárosig), végül a Kazár-tengerbe ömlik. A folyó a romok földjének keleti részén ered, áthalad a Būdös Földön nyugat felé és Bulgár háta mögötti területre ér. Aztán visszafordul, és Keleti irányt vesz, áthalad ar-Rúszon, majd Bulgáron, aztán Burtászon, eléri a Kazár Földet és a tengerbe szakad.” (Idrīsī, VI:6, 919; Konovalova 2006, 95, 121).

A VI. klíma 8. övezete:

“Ami a további három folyót illeti, az Athil folyó ezekből ered. Ezek egy hegységből erednek, amelynek neve Aszqászqá. Mindegyik folyó nyugat irányba halad és néhány napi távolság után összeérnek és egy folyóvá lesznek. Aztán továbbhaladva eléri a Bulgár földet. Majd újból

kelet felé fordulva a Ruszija földjének közelébe ér. Itt két ágra szakad, az egyik Matraká városba érve a tengerbe ömlik a város és ar-Rúzijja város között. De ami a másik ágat illeti, az a Bulgár földről lefelé haladva dél-keleti irányban elér a Kazárok földjére és beleömlik a Kazár-tengerbe Athil [város] mellett.” (Idrisī, VI:8, 929; Konovalova 2006, 100, 124).

A VII. klíma 7. övezete:

“Máztara és Qásztara Belső Basdzsirt két városa. A két kicsi várost kevés kereskedő látogatja meg. Senki nem megy oda, mert meggyilkolják azt az idegent, aki beteszi a lábát területükre. Ez a két város egy olyan folyó partján fekszik, amely az Athilbe torkollik.” (Idrisī, V II:7, 960; Konovalova 2006, 107, 128).

Összehasonlítva a térképet a leírásokkal a következő kép bontakozik ki: a három folyóág az Aszqásqá hegységből ered, emellett a leírásokban még az is szerepel, hogy az Etil a törökök földjén illetve a Basdzsirt területén ered. A törökök földje alatt a törökül beszélő Belső-Ázsiai népeket értette a szerző, míg a baskírok területe a volgai bulgároktól keletre feküdt. Az Aszqásqá hegység azonosítható Aszfatáfá hegységgel, amely al-Khwárizmi munkájából származhatott, ahová viszont Ptolemaiosz művéből került, ahol ezt a hegységet Ἀσκατάκα formában említette. Egy másik lehetőség az Aszqászija hegység a VII. klí-

mában al-Khwárizmi művében, amely *Ασπίσια* Ptolemaiosnál. Al-Khwárizmi említi, hogy három folyó ered az Aszqászijá hegységből, aztán egyesülnek, és onnantól Hosszú Folyó a neve. Ezt a Szir Darjával azonosították, de egy másik hagyomány szerint a folyót a Kazárnak nevezik, amely nyilvánvalóan az Ātil (Konovalova 2006, 254, note 7). Az Aszqászqá hegység nyilvánvalóan irodalmi hagyományból származik és a szkíta népnévvel függhet össze. Rybakov szerint ez az Ural hegység és a három folyó pedig felső Belaja, Ufa és Aj (Konovalova 2006, 255). Inkább az a valószínű, hogy itt egy Belső-Ázsiában fekvő hegységről van szó, amit erősít, hogy a Bűdös Föld területére lokalizálható.

A három folyó találkozását követően nyugati irányt vesz, a Baszdzsir terület felé halad. Két folyó torkollik észak felől az Etilbe. Mindkettő az *Āyānī* hegységből ered. Idrísi szövegében nincs róla adat. Konovalova úgy véli, hogy maga Idrísi tette hozzá a két folyót a térképén. A hegység talán az Alán hegységgel al-Khwárizmi térképén, amelyet Ptolemaiosztól vett át. A Vjatka, a Belaja és a Káma került szóba a két folyó azonosítása kapcsán (Konovalova 2006, 255-257). Ebben az esetben az *Āyānī* hegység az Urál-hegységgel lenne azonos. Azonban a Keleti folyóág talán az Irtis, Ob and Tobol vízrendszerére utal, míg a nyugati ág a Káma miután

elválva a Belajától északi irányba fordul. A két város a folyó partján, *Māstara* és *Qāstara*, amelyeket Konovalovaa baskír *Mišer* és *Kese* törzsnevekkel hozott összefüggésbe (Konovalova 2006, 273–274).

Az Etil, nyugat felé folytatva útját, megérkezik a Volga Bulgáriába, ahol dél felé fordul. Aztán hamarosan kettéágazik. A főág halad tovább a volgai bulgárok földjén át dél felé, a burtászok felé, onnan pedig a kazárok földjére és a Káspi-tengerbe ömlik, amely al-Báb wal-Abwáb tenger, Kazár-tenger, Tabarisztán-tenger néven is ismert. A volgai bulgár városok Bulgár és Szuvár, valamint Burtász város a főág mellett fekszenek. Végül az Etil torkolatánál fekszik az azonos nevű ikerváros mindkét parton, ami a kazárok fővárosa volt.

A mellékág neve *Saqīr/ū*, amelynek az etimológiája ismeretlen. Szakírt összefüggésbe hozták a Kuban folyó helyi dialektusokban használt *Seherij* vagy *Seterij* nevének arab átírásával. Ezt a folyót a Kubánnal és az Alsó-Donnal azonosították. Az előbbit támasztja alá *Mātriqa* város, azaz Tmutarakan nevének említése, amely a Kercsi szoros keleti partján található, ami a görög-latin névforma arab változata (Konovalova 2006, 134 note 19). Ugyanakkor Idrísi tévesen azonosította az Etil folyót a Rús folyóval. Az utóbbi a Donnal azonosítható, ugyanis a térké-

pen a Rús folyó a Szakírtól nyugatra ömlik a tengerbe. Konavalova arra következtetett, hogy a Szakír folyó torkolata a Kubán folyóra utal, ugyanakkor a térképen elfoglalt helye és a leírás alapján az Alsó Don, a Volga-Don átjárótól a torkolatáig. (Konovalova 2006, 221-224).

Ibn Haukal, al-Kásgari és Idrísi térképei és leírásai alapján világosan körvonalazódik egy folyó-rendszer, ami egy kereskedelmi hálózatot is alkotott. Az Etil hálózat Belső-Ázsiából indulva átszelte a Kazak steppét, Szibériát és az Urál hegységet és megérkezett a Volga-Káma vidékre, az északi út a Káma és a Vjatka mentén haladhatott. Az észak-nyugati vízrendszer magában foglalta a Felső Volgát, valamint mellékfolyóit az Unzsát és Okát. A hálózat központjában helyezkedett el a volgai bulgárok állama, ahonnan a Volga dél felé elérte a Kaspi-tengert. A Volga-Don átjárón az alsó Donon pedig az Azovi-tengerhez lehetett eljutni. Idrísi térképén hiányzik a rendszer észak-nyugati része (felső Volga). Ez azzal magyarázható, hogy a 12. század közepén ezt a szektort már nem a volgai bulgárok, hanem a Vlagyimir-Szuzdáli Fejedelemség tartotta ellenőrzése alatt.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Belavin 2000 - Белавин А.М. *Камский торговый путь: Средневековое Приуралье в его экономических и этнокультурных связях*. Пермь: Изд-во ПГПУ, 2000.

BGA = *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* Ed. M.J. de Goeje. I–VIII. Lugduni-Batavorum, 1870–1894.

Darkevič 1976 Даркевич, В. П. *Художественный металл Востока, VIII—XIII вв.: произведения восточной ювелирки на территории Европейской части СССР и Зауралья* [АН СССР, Интархеологии]. Москва: Наука, 1976.

Dubov 1989 Дубов И. В. *Великий Волжский путь*. Л.: Изд-во ЛГУ, 1989.

Dunlop, D. M. 1954 *The History of the Jewish Khazars*. Princeton.

EI² = *The Encyclopedia of Islam*. New Edition. 1-. Leiden/London 1960-2004.

Fodor I., 2008 Prémkereskedelem, művészet, hitvilág. Kereskedelem és hatása őseink korában. In: *Tradicionális kereskedelem és migráció az Alföldön*. Szerk. Novák L. F. (Az Arany János Múzeum Közleményei 11. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Nagykovács, 127-192.

Golden, P. B. (2015). The Turkic World in Mahmūd al-Kāshgharī. In: *Complexity of Inter Action along the Eurasian Steppe Zone in The First Millennium C.E.* Ed. J. Bemmman, M. Schmauder.–Bonn: Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 503-555.

Göckenjan, H., **Zimonyi**, I. 2001 *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ġayhānī-Tradition*. Wiesbaden.

Ibn Ḥauqal BGA II² Ibn Ḥawqal, *Opus geographicum auctore Ibn Hauqal ... cui titulus est "Liber imaginis terrae"* Ed. J. H. Kramers. Bibliotheca Geographorum Arabicorum vol. 2, 2nd ed. Leiden. 1938–39.

al-Idrisī (Abu Abd Allah Muhammad i.m. Muhammad Abd Allah Ibn Idris al-Hamudi al-Hasani). *Opus geographicum sive »Liber ad eorum delectationem qui terras peragrarare studeant«*, concilio et autoritate E. Cerulli, F. Gabrielli, G. Levi della Vida, L. Petech, G. Tucci, cum aliis ediderunt..., fsc.1-8. – Neapoli-Romae, 1970–1978.

al-Iṣṭahri BGA I, *Kitāb al-Masālik wa l-mamālik* by Abū Ishāq al-Iṣṭakhrī *Viae regnorum: descriptio ditionis Moslemicae* / auctore Abu Ishakal-Fārisī al-Istakhrī. M.J. De Goeje's *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* Volume 1. Leiden 1870.

Istorija Tatar = *История татар с древнейших времен в семи томах*. том II Волжская Булгария и Великая Степь. Казань: Рухият, 2006.

Kaplony, A. 2008, List of Geographical Nomenclature in al-Kāshgharī's Text and Map. In: *The Journey of Maps and Images on the Silk Road*. Eds. Philippe Forêt, Andreas Kaplony. Leiden - Boston 2008, 209-225.

Kāşyari/Dankoff 1982–85 - Maḥmūd al-Kāşyari, *Compendium of the Turkic Dialects (Dîwān Luğâtat-Turk*. Ed. and transl. R. Dankoff in collaboration with J. Kelly. Sources of Oriental Languages and Literatures 7 (Duxbury/MA 1982–85).

Kmoskó, M. I/2. *Mohamedán irók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom Szerk.* Zimonyi I. Magyar Östörténeti Könyvtár 10, 13. Budapest 2000.

Konovalova 2006 - Коновалова И.Г. *Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: Текст, перевод, комментарий*. Москва 2006.

Kovalev, R. K. 2005. 'Commerce and Caravan Routes Along the Northern Silk Road (Sixth-Ninth Centuries)– Part I: The Western Sector.' *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 14: 55–105.

Kovalev, R.K. 2011. 'The Role of Khazaria and Volga Bulğaria in Trade Relations Between the Near East and European Russia During the Tenth Through the Early Eleventh Centuries (The Numismatic Evidence).' *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 18 43–155.

Kovalev, R.K. 2012. 'The Production of Dirhams in the Coastal Caspian Sea Provinces of Northern Iran in the Tenth-Early Eleventh Centuries and their Circulation in the Northern Lands.' *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 19: 133–183.

Kovalev, R.K., **Kaelin**, A. C. 2007. 'Circulation of Arab Silver in Medieval Afro-Eurasia: Preliminary Observations.' *History Compass* 5: 1–21.

Kračkovskij 1957 Крачковский, 1957 (2004) – Крачковский И.Ю. *Арабская географическая литература / Избр. соч.* Москва–Ленинград 1957. Т. IV. (переиздание: Москва 2004).

Kramers, J. H., **Wiet**, G. 1964 *Ibn Hauqal, Configuration de la terre (Kitab surat al-ard)*. Introduction et traduction, avec index par -. Beyrouth-Paris.

Ligeti L. 1986 *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.

Martinez A. P. 1982 Gardīzī's Two Chapters on the Turks. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2, 109-217.

Minorsky 1937 *Hudūd al-‘Ālam (The Regions of the World) A Persian Geography 372 A. H. -982 A. D.* Translated and explained by V. Minorsky. London.

Noonan, Th. S. 1985 'Khazaria as an intermediary between Islam and Eastern Europe in the second half

of the ninth century: the numismatic perspective.’
Archivum Eurasiae Medii Aevi: 179–204.

Noonan, Th. S. 2000. ‘Volga Bulghāriā’s Tenth-century Trade with Samanid Central Asia’, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 11: 140–218.

Noonan, Th. S. 2000a. ‘The Fur Road and the Silk Road: the Relation between Central Asia and Northern Russia in the Early Middle Ages.’ In: *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6.-7. Jahrhundert*. Hrsg. von Csanád Bálint. Budapest-Napoli-Roma: 285–302.

Polgár Sz. 2019. *Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai az írott források alapján (750-1000)*. Budapest.

Podosinov 1999 Подосинов, А. О названии Волги в древности и раннем средневековье. In: *Международные связи, торговые пути и города Среднего Поволжья IX—X вв.: Материалы Международного симпозиума. Казань. 8-10 сентября 1998 г.* Казань, 1999, 36-52.

Pritsak, O. 1959 Kāšgarī’s Angaben über die Spracheder Bolgaren. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 109, 92-116.

Vaissière, É. de la 2005. *Sogdian Traders: A History*. Translated by James Ward. Handbook of Oriental studies = Handbuch der Orientalistik. Section eight, Central Asia ; v. 10). Leiden-Boston.

Valeev 1995 - Валеев Р. М. *Волжская Булгария: торговля и денежно-весовые системы IX—начала XIII веков* / Отв. ред. А. Г. Мухамадиев. Казань, 1995.

Valeev 2011 Валеев, Р. М. *Торговля в Поволжье и Приуралье в IX – начале XV веков*. Казань, 2011.